

Къырымда хюсн-и хатт санатынынъ къулланылувы

Ленура Короглу

*Февзи Якубов адына Къырым муэндислик
ве педагогика университети*

Анълатма. Макъалеледе хюсн-и хатт санатынынъ Къырымда инкишафы ве язылы менбаларда къулланылувы талиль этильген. Биринджи арап уруфатлы язув кюфиден пейда олгъан хатт чешитлерининъ инкишаф тарихы анълатылгъан. Тюркий тиллерде къулланылгъан эсас еди чешит арап язувы *хефт къалемнинъ* мисаллери берильген. Къырымнынъ язув анъанесининъ хусусиетлеринден сайылгъан ве эсас язув чешитлерине кирмеген ярдымджы хаттлар айрыджа косътерильген. Къырым эпиграфик ве язылы эсерлеринде чешит тарихий девирлерде къулланылгъан хатт чешитлери берильген ве талиль этильген. Эпиграфикада: башташ, тюрге ве джамилерде расткельген хюсн-и хаттларнынъ таснифине айры дикъкъат берильген. Фаркълы услюплерге аит язылы менбаларда: эдебий эсерлер, ресмий язышмалар, публицистик неширлер, шахсий мектюплер ве илхяхре къулланылгъан язув чешитлери тариф этильген ве косътерильген. Тедкикъат нетиджесинде Къырымнынъ эпиграфик эсерлеринде *сулюс*, эдебий эсерлерде исе даа сыкъ *несих*, ханларнынъ ресмий язышмасында *дивани*, укъукъ весикъаларында рикъа хаттларнынъ къулланылувы къайд этильди. Къырымда арап уруфаты къулланылгъан сонъ девирде нешриятта саде ве анълайышлы *несих* хатты ишлетильген, кунъделик язышмалар исе *рикъа* иле япылгъан эди.

Анахтар сёзлер: хюсн-и хатт санаты, хатт чешитлери, эпиграфика, язылы эсерлер, къырымтатар тили

Тюркий халкълар X асырда ислямиетни къабул эткен сонъ, уйгъур язысыны да арап уруфатына денъиштирген эдилер. Къырымгъа аит ресмий язышмаларда уйгъур язылары аз олса да расткеле, лякин къырымтатарларнынъ къуллангъан биринджи язысы оларакъ арап язысы къабул этиле. Бу язув системасы Къырымда къарарнен XIII асырдан башлап 1928 (латин элифбесине кечюв) сенесине къадар къулланылгъан эди.

Ислям дининде ресим ве эйкель киби санат далларына сувукъ бакъылгъаны ичюн арап уруфатлы язув системасы инкишаф этти. Мусульман ве османлы санаткярлар язув къабилиетлерини инкишаф этмелери нетиджесинде *хюсн-и хатт* санаты ортагъа чыкъты. *Гузель язув* я да *хюсн-и хатт* – эстетик къаиделерге багълы оларакъ ольчюли язма санаты оларакъ тариф этиле. Гъарпта *хюсн-и хатт* термины ерине *каллиграфия* сёзю къулланыла.

Османлы заманында язув фаалиети ичюн *хат*, *чизги*, *сатыр*, *язы*, *узун ве догъру ёл* сёзлери де къулланыла эди. Бу сёзлернинъ чокълугъы *хутут* я да *ахтат*тыр. Хюсн-и хатт санаткярына *кятиб*, *кутаб*, *веррак* ве *хаттат* ады бериле эди. Иранлылар *хаттат* сёзю ерине *хош нувис* сёзюни къулланалар.

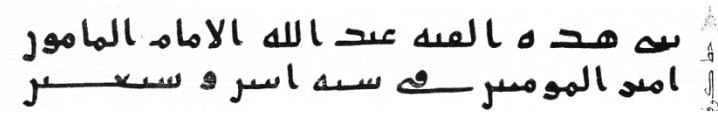
Къырымда хатт санатынынъ вазияти ве инкишафына багълы пек аз малюмат бардыр. Бу мевзуда язгъанлар арасында О. Акъчокъракълы ве В. Шейх-задени анъмакъ керек. XX асырнынъ башында хаттларны окъуп олгъанлар ве талиль эткенлер арасында кене де О. Акъчокъракълы, У. Боданинский, И. Леманов, Я. Кемаль киби тедкъикъатчылар ер ала. Арап уруфаты Къырымда 1928 сенесине къадар къулланылгъаны ичюн, бу девирде хатт огреткен китаплар да басыла ве къулланыла эди [2]; [13]; [16]. Къырымда язылгъан фаркълы эсерлернинъ хатт хусусиетлери чешитли чалышмаларда ер алса да, хаттларнынъ Къырымда къулланылувы ве инкишафы акъкъында толу тедкъикъат бу замангъа къадар япылмагъан эди. Бу исе макъалемизнинъ мевзусынынъ актуаллигини исбатламакътадыр.

Ишнинъ макъсады – Къырымда хюсн-и хатт санатынынъ инкишафыны талиль этмек ве эсерлерде къулланылгъан хюсн-и хатт чешитлерини белгилемек.

Тарих ичинде хатт санатынынъ пейда олувыны ве инкишафыны О. Акъчокъракълы бойле анълата: «Башта *кюфи* адыны алгъан арап язысы нокътасыз язылгъан, сонъ нокъталар ве даа сонъра сесли арифлер олмагъанындан харекелер иляве олгъан эди. Илериде язылмасы къолай олсун деп, *несих* язысы ве мимарлыкъ илерилеген сонъ, *сулюс* язысы чыкъарылгъан [8, с. 187]. Османлы тюрклерининъ дженкчилик девирлеринде акимият косътерген *дивани* язысы догъгъан. Араб ве Иран тесирлеринде къалгъан Туркистан, Къазан ве Кавказ тюрклери арасында *несих* ве *таликъ* язылары, Османлы тесири астында къалгъан къырымтатарларда исе *дивани* ве *рикъа* язылары джайрагъан» [8, с. 187]; [3].

Эсас хюсн-и хатт чешитлерининъ инкишафыны бакъып кечейик.

Кюфи хатты – *хюсн-и хатт* язысынынъ биринджи шекли. Кюфе шеэринден адыны алгъан *дёрт кошели арифли* язув демектир (ресим 1).

Ресим 1. Кюфи язысы нумюнеси

Fig. 1. Sample of Kufic script

IX-ынджы асырдан сонъра арап уруфатлы языларнынъ фаркълы шекиль ве услюплернен язылмасы нетиджесинде аклям-и ситте (*шеш къалем*, яни алты чешит язув) ортагъа чыкъа. Булар: 1) *сулюс*; 2) *несих*; 3) *мухакъкъакъ*; 4) *рейхани*; 5) *тевки* ве 6) *рикъа* хаттларыдыр. Сонъра аклям-ы ситтеге *талих хатты* къошулып, язув сайысыны едиге чыкъаргъан эди, бунъа *хефт къалем*, яни еди чешит язув айтылгъан эди.

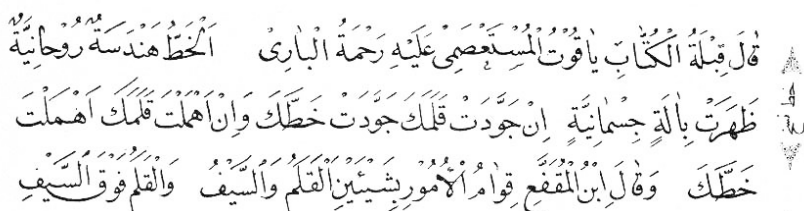
Сулюс хатты *учте бир* манасыны ташымакъта. Кюфи язысындаки тюз ве кошели шекиллер бу языда тегерек ве эгри чизгилерге денъишкендир. Сулюс язынынъ бир сантиметр я да даа да кенъ къалем уджунен язылгъан язув шеклине «*джели сулюс*» ады бериле. Буюк ресимлер, китабелер (оймалы язылар) ве чокъусы башташлар бу язынен язылгъандыр (ресим 2).

Ресим 2. Сулюс язысы нумюнеси

Fig. 2. Sample of Thuluth script

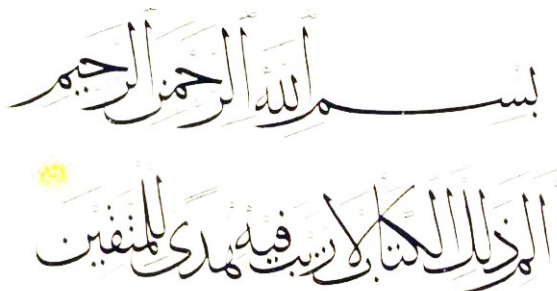
Несих хатты сулюс язысына коре пек садедир. Къалем уджу кенълиги сулюс язысынынъ учте бири къадардыр. Къур'ан-ы Керим, Деляил, Хадис китаплары, тефсир ве диванларнынъ язылмасында бу язы къулланылгъан (ресим 3).

Ресим 3. Несих язысы нумюнеси

Fig. 3. Sample of Naskh script

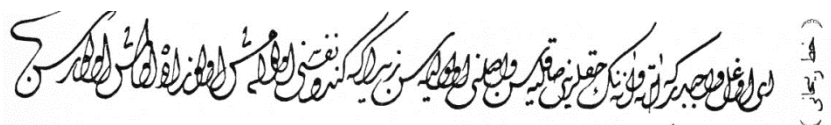
Мухакъкъакъ хатты сулюс язысында арифлернинъ даа да кенълешти-
рильмеси нетиджесинде ортагъа чыкъкъандыр. Кюфи ве сулюс арасында
бир язы. 1,5 миллиметрден даа кенъ къалем уджу иле язылыр (ресим 4).

Ресим 4. Мухакъкъакъ язысы нумюнеси

Fig. 4. Sample of Muhaqqaq script

Рейхани хатты мухакъкъакънынъ даа индже къалемнен язылгъан
языдыр. Буюк колемли Къуран-ы Керимлернинъ язылувында къулла-
нылгъан эди. Кюфининъ ерини алгъан эди, лякин чокъ узун заман къулла-
нылмагъан ве XVII-нджи асырдан сонъ терк этильгендир (ресим 5).

Ресим 5. Рейхани язысы нумюнеси

Fig. 5. Sample of Rayhani script

Тевкъи хатты сулюс язысынынъ къаиделерине эаслана, ондан даа
фаркълы ве уфакъ бир язув шеклидир. Бу язувда арапчада бирлешмеген
арифлер къошуларакъ язылыр бу хусусиет исе окъувны кыйынлаштырыр.

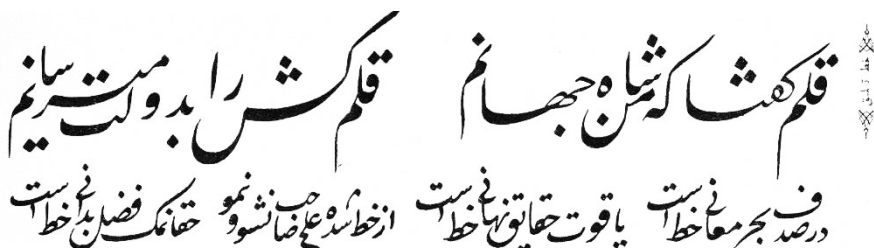
Халифе ве везир мектюплери иле вакъуф весикъалары киби девлет языш-маларда къулланылгъан. Падишах тугъралары да тевкъи язысы иле язылгъан. Дуа китаплары, вакъыфнаме ве иджазетнамелерде къулланылгъаны ичюн *тевкъи* язысына хатт-ы иджазе деп айтылыр. Бу язув мисали де О. Акъчокъракълы тарафындан бериле (ресим 6).

Ресим 6. Тевкъи я да иджазе язысы нумюнеси

Fig. 6. Sample of Tawqi or Ijaza script

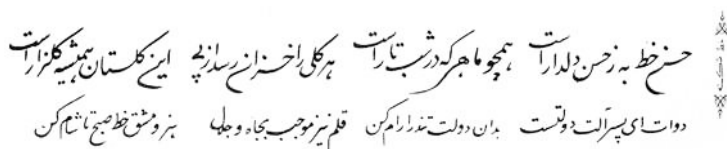
Таликъ хаттынынъ бутюн арифлеринде йымшакъ ве аэнкли эгилим-лер ве зилифлер бардыр. Харекелер къулланылмаз ве сюз унсурлары ер алмаз. Османлы хаттатлары шиир ве икметли сёз язысында бу хаттны къуллангъандырлар. Иранлылыр бу язувгъа *несталик* адыны берген, арап-лар исе *хатт-ы фарси*, тюркий халкълар исе *таликъ* адыны къуллангъан эди (ресим 7).

Ресим 7. Таликъ язысы нумюнеси

Fig. 7. Sample of Taliq script

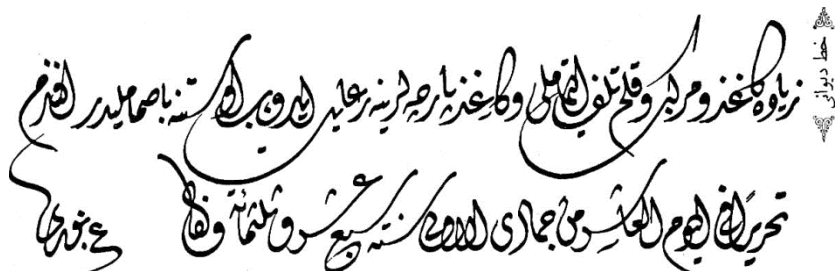
Шикесте хатты талик (несталик) язувынынъ къаиделерини бозаракъ язылгъан шекиль, яни талик язысы шеклининъ тез ве къаиделерине уюлма-дан язылгъан шекильдир. Бу язув шекли Сафевилер девринде Иранда ше-килленген эди, хусусан язышмаларда шикесте таликнинъ еринде къулла-нылгъан язув стили олгъан эди. Аклям-и ситтеде айры ер алмагъан, лякин О. Акъчокъракълы бу язув шеклини озъ китабында косътергени ичюн, биз де къайд этемиз. Османлы девлетинде бир чокъ эсерде къулланылгъан, ля-кин XVII асырдан сонъра къулланылувы азалгъан эди (ресим 8).

Ресим 8. Шикесте язысы нумюнеси

Fig. 8. Sample of Shikasteh script

Дивани хатты – Османлы девлетинде талик язысынынъ фаркълы къулланылувындан пейда олгъан язы чешити. Хареке къулланылмагъан бу язув чешити Османлы девлетинде ресмий язышмаларда ве Диван-ы Хума-юнда къулланылгъаны себебинден бу адыны алгъан. Муахеделер (ангълаш-ма), ферманлар, бератлар (афу ферманы) бу язы иле язылгъан (ресим 9).

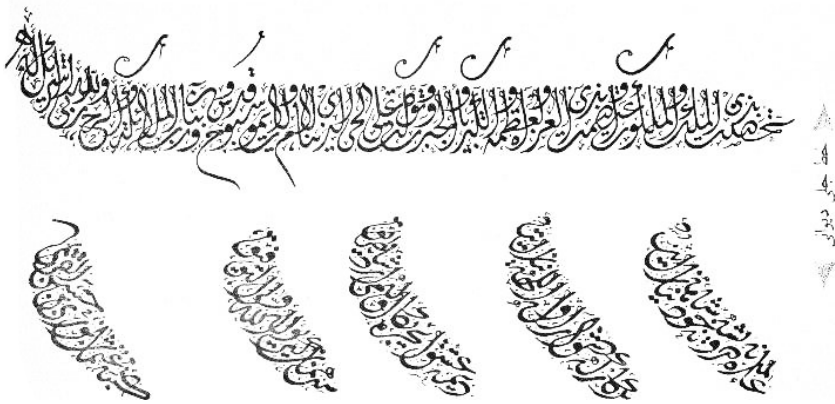

Ресим 9. Дивани язысы нумюнеси

Fig. 9. Sample of Diwani script

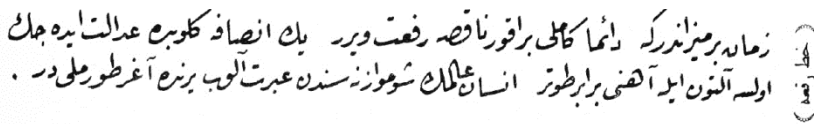
Бу язувнынъ харекели шеклине исе *джели дивани* ады берильген. Па-диша ферманларында ве девлетке аит ресмий весикъаларда тутгъраларнынъ астында ер алгъан ве корюнишинен девлетнинъ буюкюлогини ифаде эткен язув шеклидир (ресим 10).

Рикъа хатты – сонъ асырларда кенъ къулангъан ве чокъ язмагъа ке-рек олгъаны себебинден ортагъа чыкъкъан бир языдыр. Харекелер къулла-нылмагъан, арифлернинъ тишлери тек бир чизгиге чевирилген, эки нокъта бирлешкен, учъ нокъта, учъ коше иле ифаде этильгендир. Рикъа хатты кунъделик язышмаларда къулланылгъан ве басмаханелер пейда олгъан сонъ язувда сыкъ къулланылгъан хаттлардан биридир. Арап уруфаты 1928 сенесине къадар къулланылгъаны ичюн, И. Гаспринский тарафындан янъы усул мектеплерде къуланмакъ узъре язы дефтерлери азырланып нешир этильген эди. Бу дефтерлерде язы язылмагъа огретиле эди. Буюк арифли язылар ичюн *сулюс* язысы къулланыла эди, кучюк колемли язылар ичюн исе *рикъа* хатты къулланыла эди (ресим 11).

Ресим 10. Джели дивани язысы нумюнеси

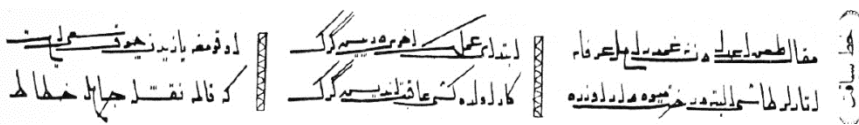
Fig. 10. Sample of Diwani Jelli script

Ресим 11. Рикъа язысы нумюнеси

Fig. 11. Sample of Ruqah script

Айтып кечмек керек олгъан бир язы чешити да сиякъат хаттыдыр. Османлы сарайында ортагъа чыкъкъан, девлетнинъ малие къайдларында ве эмляк (мюльк) дефтерлеринде къулланылгъан бир шифрли языдыр. Бу язувда харекелер ер алмаз, сиякъатта арифлер бири-бирине япышкъан ва-зиеттедир. Бу язы шеклинде санат ёкъ (ресим 12).

Ресим 12. Сиякъат язысы нумюнеси

Fig. 12. Sample of Siyaqat script

Юкъарыда косътерильген хатт мисаллери, мухакъкъакъ хатты тышын-да, эписи О. Акъчокъракълынынъ «Хутут-ы ислямие» адлы китабындан алынгъан.

В. Шейх-заде Къырымда хатт чешитлерининъ къулланув сааларыны бойле анылата: «Къырымда гузель тарихий языларны тюрге ве абиделерде, башташларда, ярлыкъ ве ресмий къагъытларда, таш, маден ве без узерине

ишленген нагъышларда, китап ве къуранларда, джонклерде, параларда, левхаларда коръмек мумкюндир. Хеле левхаларда тюрлю-тюрлю шекиллер иле санаткъаране ишленген пек нефис язылар бардыр» [15, с. 70].

Хюсн-и хаттнынъ инкишафы акъкъында муэллиф бойле яза: «Алтын Орда девринде тюрк-татарлар къарышыкъ бир *сулюс* язысы къуллангъанлар. *Несих* ве *кюфи* хаттларыны да язгъанлар. ... Алтын Орда девринден сонъ XV асырда Къырым ханлыгъы Османлы идаресине табий олгъан муддетте Къырымда темиз *сулюс*, *несих*, *дивани*, *сиякъат*, *таликъ* язылары къулланылып башлагъандыр. Сонъ асырларда османлы тюрклери тарафындан чабук язмакъ ичюн онайтлы, къолайлы олгъан *рикъа* язысы пейда олгъан. Арап язысындан денъиштирилип, уйдурыларакъ мейдангъа кетирильген бу язы миллийлешкен, тюрк-татар язысы олгъандыр. Иште XX асырда, эр ерде олгъаны киби, Къырымда да энъ зияде къулланылгъан бу *рикъа* язысыдыр» [15, с. 59].

Бойлеликнен, Къырымда хатт чешитлерининъ 1928-нджы сенесине къадар эпиграфикада, ресмий язышмаларда, эдебий эсерлерде ве нешприят къулланылгъаныны къайд этмек керек. Халкъ арасында исе кунъделик язышмада арап элифбеси къайд этильген тарихтен сонъ да, узун сюре къулланылгъан эди.

Эпиграфикада къулланылгъан хаттлар

1925–1926 сс. Эски Къырым ве Отузларда япылгъан археологик экспедицияларнынъ нетиджесинде XIII–XIV ас. аит бир сыра мусульман башташларынынъ тапылмасы мумкюн олды. Башташлар устюндеки язувлар ойма ве къабартма усуллары иле япылгъан эди. О. Акъчокъракълынынъ къайд эткенине коре бу ташлар устюндеки язувларнынъ тили арапчадыр, лякин тарихлери эм арапча, эм де эски тюркче, яни чагъатайджа язылгъан эди [8, с. 220].

Тедкъикъатчынынъ къайд эткенине коре, башташларнынъ устюндеки арапча язылар *сулюс* хатты иле язылгъан эди (ресим 13). Бу ерде Акъчокъракълынынъ языларны анылама къабилиетини айрыджа къайд этмек керек, чюнки о бир чокъ башташ узеринде къулланылгъан *сулюс* языларыны бири-биринде айыра биле эди. Месея, базы эсерлердеки *сулюс* язысы Мысыр ве Андалусьянынъ тесири иле шекилленген *сельчуклы хусусиетлерни* ташымакъта эди [8, с. 221], дигер ерлерде исе *арап усуллы сулюс* къулланылгъан эди [8, с. 220]. Месея 1928 сенесинде Эски Къырымда япылгъан археологик экспедициясы сырасында тапылгъан эпиграфик язылар арасында чокъ сайыда арап тилинде язылар ер алгъан эди. Олар исе *Алтын Ордагъа махсус сулюс* язысы иле язылгъан эди [8, с. 242]. Эски башташларда, сийрек олса да, *несих* хаттлы язылар расткеле (ресим 14).

Ресим 13. Эски Къырым шеэринде тапылгъан, ханлыкъ деврине аит ве къабартма усулы иле япылгъан сулюс хаттлы башташлар

Fig. 13. Tombstones made using the relief method, from the Khanate period, found in the city of Eski Qırım (Sary Krym)

Ресим 14. Эски Къырым шеэринде тапылгъан (М. 1121) 1710 сенесине аит ойма усуллы ве несих хаттлы башташ

Fig. 14. Headstone with carving and Naskh calligraphy dated (H. 1121) 1710 found in the city of Eski Qırım (Sary Krym)

Шуны да къайд этмели ки, сонъ девирге, яни XIX асырнынъ сонъу – XX асырнынъ башына, аит башташларнынъ язылары даа да саде ве анылашылыр язувлар иле язылгъан. Ашагъыда 1894 сенесине аит бир башташынынъ язувында олгъаны киби (ресим 15).

Ресим 15. Джанкой дживарында тапылгъан (М. 1311) 1894 тарихли къабартма усуллы ве талик хаттлы башташ

Fig. 15. Headstone made with relief method using Taliq script dated (H. 1311) 1894 found in the outskirts of Canköy (Dzhankoi)

Арапча язылар тек башташларда дегиль, хан, бей ве оларнынъ хоранта азалары ичюн тикленген тюрбелерде де расткельмекте. У. Боданинскийнинъ къайд эткенине коре тюрбелер узериндеки язылар *арап усуллы сулюс* хатты иле язылгъан эди. Лякин даа эрте девирге аит XIV–XV асыларда олгъан Тохтамыш-ханнынъ къызына тикленген тюрбедеки язы *къою Алтын Орда сулюс* язысы иле япылгъан эди. Салачыкътаки Хаджы Герай хан тюрбеси исе 1501 с. *Тюркие усуллы сулюс* иле язылгъан эди [5, с. 198]. Бу исе къырымтатарларнынъ язув, мимариянынъ османлы тесиринде къалгъаныны косътере. Шубесиз, бунынъ себеplerинден бири де Тюркиеден Къырымгъа кельген дин оджалары ве якъын мунасебетлер иле япыла эди. Заман ичинде Къырымнынъ тили де бойле тесир ичинде къалгъан эди. Боданинский къырымтатар мимариянынъ Къырымда инкишаф этмесинде тюрбелернинъ эмиетини къайд этмекте ве тюрбелернинъ къурулмасында тохтама Къырымда башлагъан экономик ве сиясий дургъунлыкъ себебинден олгъаныны къайд эте.

Эвлия Челеби «Сеяхатнамесинде» Къырымнынъ XVII асырдаки аяты, вазияти ве медений дегерликлерини анылаткъанда, бир чокъ ерлерде

расткельген эпиграфик язувларны тасвирлей. Муэллиф тарафындан къалемге алгъан метинлернинъ къайсы хатт иле язылгъаны да къайд этиле. Меселя, Менгли Герай хан медресесиндеки юксек къапысынынъ устюнде анълайышлы *мустасими* хатты иле бир тарих бериле, деп яза муэллиф [14, с. 86].

Эски Къырымнынъ тарихий ерлерини тасвирлегенде, Эвлия Челеби маале джамисинде де къоюлгъан тарихнинъ *мустасими* хатты иле язылгъаны къайд эте [14, с. 168].

Юкъарыда анъылмагъан ве Эвлия Челеби тарафындан къайд этилген *мустасими* хатты акъкъында шулар беллидир. Мустасими хатты адыны Якъут эль-Мустасиминден алгъан. Бу шахыс озь услубине саип олгъан ве язувларынен дигер хаттатларгъа мисаль олгъан хатт санатынынъ энъ муим усталардан биридир. Якъут эль-Мустасими себебинен хатт санатынынъ инкишафында муим денъишмелер ер алгъан. Якъут эль-Мустасимининъ Анадолудаки тесири XIII асырнынъ орталарында башлагъан ве XV асырнынъ орталарына къадар девам эткен эди [21, с. 40]. Эвлия Челеби бу хатт чешитининъ Къырымда къулланылувыны къайд эткенине коре, бу хатт дигер язулардан фаркълана ве бу хаттнынъ ишлетилувинде Анадолунынъ Къырымгъа тесири де корюне эди.

Эвлия Челеби Къырым сеяхаты эснасында Кефе шеэрини тасвирлегенде «Муфтий джамисининъ» дюльбер къапысынынъ ичинде анълайышлы язувнен берилген тарихке дикъкъатымызны чеке ве бу тарихнинъ *сулюс* хатты иле язылгъаныны къайд эте [14, с. 182]. «Сеяхатнаме»де расткельген чокъ сайыда язув тарих оларакъ адландырыла ве муэллиф тарафындан мисаль оларакъ кетириле, лякин эр ерде хатт чешити белъгиленмей.

Ресмий язышмада къулланылгъан хаттлар

В. Шейх-заде Къырымнынъ ресмий язышмаларында къулланылгъан хаттларнынъ хусусиетлерини инджеликлернен берабер бойле тасвирлей: «Къырым языхана (диван)ларында энъ зияде къулланылгъан язы *дивани* язысыдыр (ресим 16). Бу языда чизгилер эгри, чарпыкъ ве шакъулий (вертикаль) шекильдедир. Хаттлар солгъа мейиллидир. Узалгъан кешиделерде (эски языда базы арифлернинъ устюне къоюлгъан чизги) меселя кефлернинъ язылувында акимьет, эмриет тавры бардыр. Мимлернинъ сиврий уджлары къувет, шиддет анълатыр. Умумиетле бу *дивани* язысында укюм, асалет, буюклик маналарны анълаткъан хасиетлер бардыр» [15, с. 59].

Алтын Орда укюметинде тыш язышмалар уйгъур элифбесинен, ич язышмаларда арап элифбесининъ къулланылувы терджих этиле эди [22, с. 13]. Бу ресмий весикъалардаки дёрткоше шеклинде муурь *кюфи* хатты иле язылгъан [22, с. 17]. Иш бу дёрткоше муурь Къырым ханларнынъ ярлыкъ ве битиклеринде де къулланылгъан (ресим 17). Айрыджа Къырым ханларнынъ озь адлары кечкен шахсий муурьлери де заман ичинде пейда олгъан эди (ресим 18).

Ресим 16. Дивани хаттлы Хаджи Герай хан ярлыгы [9, с. 234]

Fig. 16. Haji Geray Khan yarlyk (formal diploma) with Diwani calligraphy

Ресим 17. Махмуд хан битиги узериндеки кюфи хатлы дёрткоше муурь [9, с. 221]

Fig. 17. The square seal with Kufic calligraphy on the Mahmud Khan inscription

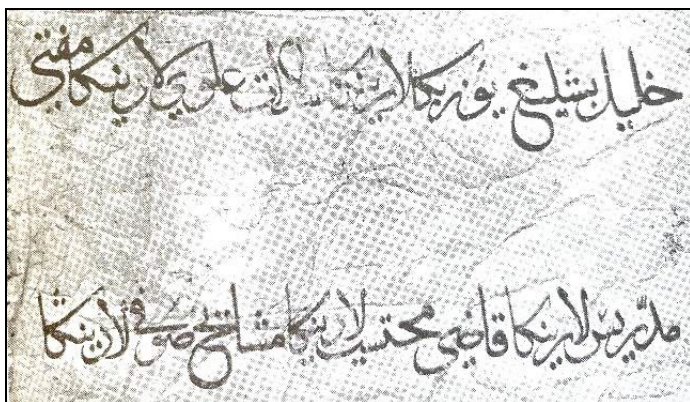

Ресим 18. Селим Герай хан муури [6, с. 852]

Fig. 18. The seal of Selim Geray Khan

Алтын Орда девринде Къырымда язылган эки ярлыкъ ве секиз битик *дивани* хатты ве харекесиз язылган эди. Менъли Герай хан ярлыгъында исе харекелер бар. Бу себептен созукъларнынъ талили ве фонетик хусусиетлерининъ талили ичюн бу весикъа даа да эльверишлидир. 1476 йылындан сонъра язылган ресмий весикъалар, хусусан Эминек Мирзанынъ битиклери османлы язув адетлерининъ тесири астында къала. Бу язышмаларнынъ имлясы ве морфологиясында османлы тесири сезиле [22, с. 19–23].

Хаджи Герай хан ярлыгъы 1453 с. – тарханлыкъ ярлыкъ олып, Анкара-лы Хаким Яхья Махмуд огълу ичюн Къырым ханы Хаджи Герай тарафындан язылган эди. Ярлыкънынъ озю исе *дивани* хатты иле язылган эди (ресим 19) [22, с. 19–20].

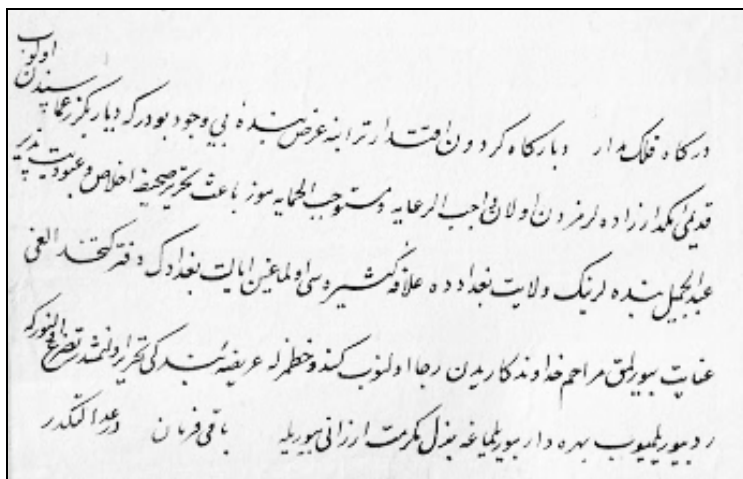

Ресим 19. Хаджи Герай хан ярлыгъындан бир парча 1453 с. [22, с. 269]; [9, с. 226]

Fig. 19. The piece of Haji Geray Khan's yarlyk of 1453

Весикъанынъ усть къысмындаки мууръ алтын *айналы хатт* иле язылган. Айналы хатт я да мусенна, бир хатт чешити дегиль, бир язы шекли олып, эр тюрлю хатт иле шекилленир. Мусенна – эки къысым ве я эки парчадан ибарет; экили; эки къатлы манасыны ташый. Язынынъ биринджи парчасынынъ терс язылувы, яни бир язынынъ кузьгю киби янсымасы нетиджесинде ортагъа чыкъа.

Къырым ханларындан Гъазы Герай Хан хаттат, музыкашынас, бестекяр, эдип ве мухариб эди. Султан III Мехметке ёллагъан аризасында бильдирген истеги ичюн падишанынъ разылыгъыны ала. Бу аризада Султан III Мехмет озь элинен «берильсин» деп яза. Аризанынъ астында исе «бу ариза Къырым Ханы Гъазы Герай Хан тарафындан озь эли иле язылган», киби бир язув ер ала. Сёз юрсетильген сатырлар гузьель бир *талик* хаттынен язылган (ресим 20) [18].

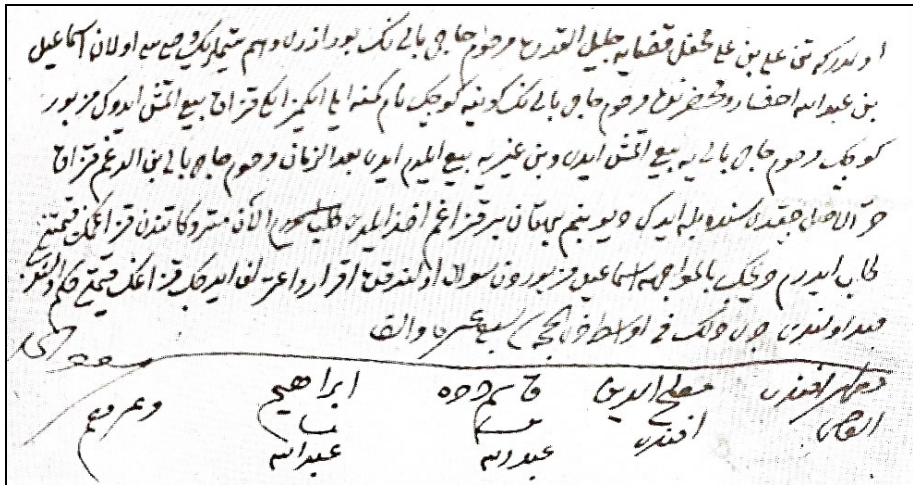

Ресим 20. Гъазы Герай хан Султан III Мехметке
ёллагъан талик хаттлы аризасы [18]

Fig. 20. The petition written with Taliq script sent
by Ghazi Geray Khan to Sultan Mehmet III

О.Д. Рустемовнынъ язгъанына коре, Къырым къадыаскер дефтерлерининъ имлясы Тюркие сиджиллери киби, гузель язувы 300 йыл ичинде инкишаф эткен эди. Илк джылтларда *диваниден рикъа* хаттына къадар чешит усулларнынъ къарышмасы корюне. Эр бир кятиб уль-хуруф (кяттип) шахсий услуп ве хюсн-и хатт хусусиетлерине саип эди, атта тюрк сёзлерининъ арап уруфаты иле язылувы чешит-чешит эди. XVII асырнынъ сонъларына догъру услуп, имля ве грамматикада къаиделернинъ нормалаштырылмасы корюнмеге башлады. Хатт чешитлеринден хызлы язув шекли – *рикъа* пекинди (ресим 21) [11, с. 119].

И.В. Зайцев тарафындан тедкъикъ этильген Ялта тарих ве эдебият музейиндеки XIV–XIX асырнынъ орталарына аит къырымтатар эльязмалары ве весикъалары джыйынтыгында ерлештирилген чешит язылы нумюнерининъ астында язылгъан хаттлар да бельгилене. Къайд этильген хаттлар арасында энъ сыкъ *несих* анъыла, базыда бир весикъада *несих* ве *несталик* къарышымы къулланылгъаны бельгилене [12]. Лякин базы весикъаларнынъ язысы *несих* олмагъаны корюне, меселя 20-нджи саифедеки мисаль *рикъа* хатты иле язылгъандыр.

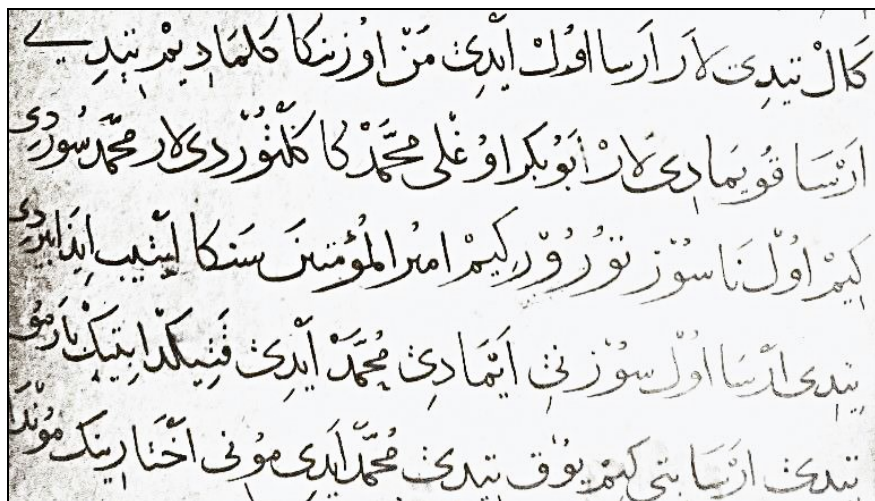
Ресим 21. Къырым сиджиллернинъ копиялары. 1 Джылт, 5 япракъ [7, с. 265]

Fig. 21. Copies of Crimean sijills (signet). 1 Volume, 5 leaves

Эдебий эсерлерде къулланылгъан хаттлар

Бир чокъ эдебий эсер заманымызгъадже копиялар оларакъ етип кельгени ичюн, асыл вариантларынынъ къайсы язы чешити иле язылгъаныны къайд этсек де, бу язувнынъ Къырымдамы, ёкъса башкъа бир ердеми язылгъаныны айтмакъ къыйын. Лякин умумий фикир алмакъ ичюн кене де бирер нусха оларакъ сакъланып къалгъан ве Къырымда язылгъан эсерлернинъ хатт хусусиетлери акъкъында айтып кечмек керек.

Солхат (Эски Къырымда) тапылгъан XIII–XIV ас. аит бир сыра дегерли эльязмалар арасында «Нехдж-уль-Ферадис» эльязмасы ер ала. Бу эсернинъ бир къач нусхасынынъ тилини талиль эткен Э. Н. Наджип, бу эльязманынъ Къырым вариантыны тедкъикъ эткен Я. Кемальнинъ фикирлерини бойле акътара: «...сёз юрсетилген эльазма эсер Солхатта ерли хаттат тарафындан кочюрилип язылгъан эди. Эсернинъ имля усулы буны тасдыкълай. Орта Асияда *насталик* хатты яйгъын къулланылгъан эди. Къырымда исе эсас арап хатты оларакъ *несих* къулланылгъандыр. Поволжьеде исе гузель язувгъа ич дикъкъат айрылмагъан, ерли хаттатлар даа да къаба ве анълашылмагъан язув шеклини къуullanгъанлар» [10, с. 141]. Я. Кемальнинъ къайд эткенине коре, «Нехдж-уль-Ферадис» эльязмасы гузель усталыкънен *сулюс хаттына ошап кельген несих* хаттынен язылгъан (ресим 22) [10, с.140].

Ресим 22. Несих иле язылган къырымтатар эльязмасы
«Нехдж-уль-Ферадистен» бир парча

Fig. 22. The excerpt from the Crimean Tatar manuscript
“Nahj-ul-Faradis” written in Naskh script

Эбу Бекир Къалендернинъ «Къалендернаме» адлы эсери къалын къагъыт устюнде, къолай окъунган *несих* иле язылгандыр. 800 саифе ве 400 япракътан ибарет эсернинъ башлыкълары зинджифре боянган эди. Бу эсер эльязма муэллиф нухасынынъ энъ эрте япылган копиясыдыр [20, с. 216].

1925 сенесинде япылган этнографик экспедиция девамында Судакъ районы Капсихор коюнде О. Акъчокъракълы тарафындан тапылган къыйметли бир эльязма бар эди. Бу эльязмадаки манзум поэма 1648–1651 сенелеринде Къырым ханлыгъы иле украин казакларынынъ Речь Посполитаягъа къаршы япкъан дженклерине багъышланган, муэллифи Джанмухаммед. Лякин, Акъчокъракълынынъ фикрине коре, бу нуха XVIII асырнынъ сонъунда, я да XIX асырнынъ башында япылган копиядыр. Поэма 17 болюкке болунип, саде китабий *несих* язысынен язылган эди [4, с. 155].

Къырым тарихчиси Абдулгъаффар Къырыми тарафындан язылган «Умдет ал-ахбар» эсеринде Къырым тарихы, ярымаданынъ ичтимаий, сийасий, медений, экономика ве тарихий-географик вазияти къалемге алына, айрыджа Чингиз хан, Алтын Орда, Къырым ханлыгъы, Герайлар ве мырзалар акъкъында малюмат бериле. Эльязма эсер таликъ къырмасы хаттынен язылган ве 329 саифеден ибарет (ресим 23) [1, с. 10]. Хюсн-и хаттларда

къырма базы язув шекиллерининъ, яни хаттларнынъ (несих, талик ве илях-ре), белли тарафкъа къырыларакъ ве я эгилерек язылмасыдыр. Бу усул язувгъа аркетилилик ве динамизм къазандыра ве язувда чешитлилик ярата.

Ресим 23. Таликъ къырмасы иле язылгъан къырымтатар эльязмасы
«Умдет ал-ахбар» эсеринден бир парча [1, с. 240]

Fig. 23. A fragment of the Crimean Tatar manuscript
“Umdet al-Akhbar” written in Taliq script

*XIX асырнынъ сонъу – XX асырнынъ башында неширятта къулла-
нылгъан хаттлар*

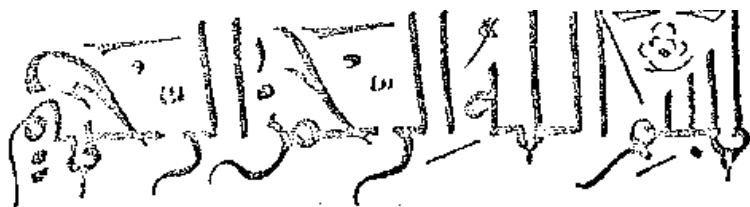
XIX асырнынъ сонъу – XX асырнынъ башында хатт языларыны огрет-
кен китап ве дефтерлер девирнинъ бу саадаки ихтияджларыны къаршыла-
макъ ичюн азырлангъан ве къулланылгъан эди. Бир чокъ менба мектеп ба-
лаларына къыскъа вакъыт ичинде язувны огренмек макъсадыны ташый

эдилер. Булар арасында «Усьтад-ы сыбьян» (янгы усул мешкъ ве язы дефтери) 1892 с. Багъчасарайда чыкъарылгъан эди [13]. Дефтернинъ къапагъында «Исмаил Бей тертиби ве ходжа Махмуд Месуд Эфенди хуту-ты оларакъ «Терджиман» идареси тарафындан нешир олунды», киби джумле ер ала. Айрыджа дефтернинъ мектеплерге махсус оларакъ азырлангъаны ве «енгиль-енгиль» ве «аз заманда» гузель язувны огретмек ичюн тизилгени де къайд этиле. 99 саифели бу дефтер земаневий язув дефтерлернинъ арап уруфатлы аналогыдыр. Бу дефтер «Ходжа-и сыбьян» элифбеси иле берабер сатыла ве мектеб-и джедидлерде къулланыла эди.

Элимиздеки экинджи китапчыкъ рикъа хаттыны огретмек ичюн азырлангъан ве къыска метинлерден ибареттир. Бу китапчыкъ Петроградта, М.А. Максудов матбаасында 1915 с. басылгъан бир «Язы ходжасы яхуд мешкъ меджмуасы»дыр. Къырымда Али Ахмед Тарпининъ тюкянында Багъчасарайда сатылгъан. Колеми 34 саифедир [16]. Китапчыкъ хюсн-и хатт муаллими ве хаттат М. Деде тарафындан азырлангъан эди. Умум мектеб-и иптидаий, рушдие ве эдадие шагирдлери ичюн тертип этильгени къайд этиле. Бу китапчыкъ илери севиiede рикъа хаттыны огретмек ичюн азырлангъан ве 46 къыска метинден ибарет.

Ташылгъан назарий бильгилер себебинден эвельки китапчыкълардан фаркълы олгъан учюнджи китап – Осман Акъчокъракълы тарафындан азырлангъан ве 1900 сенеси Санкт-Петербургда И. Борагъанский матбаасында басылгъан «Хутут-ы ислямие» адлы эсердир [2]. Китапта хатт язылары акъкъында муим бильгилер бериле, хатт санатынынъ тарихындан ве сонъ девирдеки вазияттен мисаллер кетириле, хаттатлар акъкъында малюмат бериле. Хаттларнынъ мисаллери косътериле, умумен 28 саифедир. В. Шейх-заде бу китап акъкъында шуны аза: «мешур хаттат ве тарихчымыз Осман Акъчокъракълы аркъадаш «Хутут-ы Ислямие» адлы китабында кенди эль язысыйле ислям языларынынъ нумюнелерини косътере» [15, с. 70].

Арап уруфатынынъ Къырымда къулланылгъан сонъ девирде, яни XX асырнынъ башында, басмаханелерде къулланылгъан хаттлар китабий я да матбу хаттлар оларакъ адландырыла. Лякин хюсн-и хатт чешитлери сейрек де олса нешриятта къулланылмагъа девам эте. Бойле фаркълы хаттларнынъ мисаллерини китап ве метинлернинъ серлеваларында коръмек мумкюн. Бу исе метинге дикъкъат чекмек ичюн, я да саифени сюслемек ичюн япыла эди. Шуны да къайд этмели ки, нешриятта расткельген хюсн-и хатт мисаллери базен хаттатларнынъ ярдымы иле языла эди. Меселя, 1909 с. нешир этильген «Сарф-и тюрки» грамматикасынынъ башында «кириш сёзю» оларакъ ерлештирилген аyet *кюфи хаттына* бенъзетилип язылгъан (ресимлер 24, 25):

Ресим 24. «Сарф-и тюрки» китабынынъ башындаки кюфи хаттлы язысы

Fig. 24. The inscription in Kufic calligraphy on the front page of the book “Sarf-i Turki”

«Хутут-ы ислямие» китабынынъ серлевасы да кюфи хатты иле язылган эди.

Ресим 25. «Хутут-и ислямие» китабынынъ кюфи хаттлы ады

Fig. 25. The name of the book “Hutut-i Islamiyah” written in Kufic script

XX ас. башында «Терджиман» гезетасынынъ саифелеринде окъуйджыларнынъ илянгъа дикъкъатыны чекмек ичюн чешит язувлы метин бериле. Метинде ишлетильген китабий яни басма хаттлар сыранен шулардыр: *сулюс*, *рикъа*, *несих*, *таликъ*, *тевкъи*. Сонъ болюк исе *несих* иле язылып, базы сёзлер дигер хаттларнен язылган (ресим 26).

Бойлеликнен, Къырымда XIII асардан башлап XX асыргъа къадар фаркълы хюсн-и хатт чешитлери къулланылган ве инкишаф эткендир. Чешит хаттларнен язылган арап уруфатлы язувларгъа Къырымнынъ эпиграфикасында, ресмий язышмаларда, эдебий эсерлерде ве нешриятта расткельмек мумкюн.

Эпиграфикада, хусусан башташ, джами ве тюрбе языларында, энъ чокъ *сулюс* хатты ишлетильген, лякин *мустасими* хаттнынъ мисаллерине ве сонъ девирде *несих* язысынынъ мисаллерине де расткельмек мумкюн.

Ресмий язышмаларда, яни хан ярлыкъ ве битиклеринде, даа чокъ *дивани* ве *джелли дивани* язысы къулланылган, *таликъ* хаттынынъ мисаллери де расткеле. Укъукъ къайдларында исе *диваниден рикъа* хаттына къадар эр бир чешит язы къулланылган, лякин сонъки язылар агъырлыкълы оларакъ *рикъанен* язылган эди.

Ресим 26. «Терджиман» газетасында фаркълы хаттларнен нешир этильген илян
Fig. 26. Announcement published in the newspaper “Terdzhiman” in different scripts

Эдебий эсерлернинъ язылары даа чокъ ачыкъ ве саде (анълайышлы) хатт иле язылмагъа терджих этильген, бу себептен несих язысы къулланылгъан эди. Базен *несих* иле *таликъ* къарышымы языларгъа да расткельмек мумкюн.

XIX асырда матбу, яни китабий хаттлар пейда ола. Олар арасында да эр чешит хюсн-и хатт къулланыла эди, лякин нешриятта даа чокъ *несих*, эль язысында исе *рикъа* ишлетиле эди. Китап ве метин серлеваларында, илянларда эр бир чешит хюсн-и хаттларнынъ къулланылувыны да коръмек мумкюн.

КЪУЛЛАНЫЛГЪАН ЭДЕБИЯТ

1. Абдулгаффар Кырым. Умдет ал-ахбар. Книга 1: Транскрипция, факсимиле. Серия «Язма Мирас. Письменное Наследие. Textual Heritage». Вып. 1 / Транскрипция Дерья Дерин Пашаоглу; отв. ред. И.М. Миргалеев. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2014. 420 с.
2. Акчокраклы О. Хутут-ы Ислямие. Санкт-Петербург: Ильяс Мырза Боранганский ве (компанья)сынынъ матбаасы, 1900. 28 с.
3. Акчокраклы О. Язылар тарихинден // Илери. 1927. № 3 (11). С. 20–29.
4. Акчокраклы О.Н. Избранные сочинения по истории, археологии, этнографии. Симферополь: ООО ФОРМА, 2016. 216 с.
5. Боданинский У. Татарские «Дюрбе»-мавзолеи в Крыму // Известия Таврического общества археологии и истории. 1927. С. 195–201.
6. Документы Крымского ханства из собрания Хусейна Фейзханова / сост. и транслит. Р.Р. Абдужемилев; науч. ред. И. Миргалеев. Симферополь: ООО «Константа», 2017. 816 с.: илл.
7. Кадияскерские книги Крымского ханства: исследования, тексты и переводы. Симферополь: ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского», 2017. 280 с., ил.
8. Керимов И.А. Осман Акъчокъракълы. Эсерлер топламы. Акъмесджит: «Таврия» нешрияты, кырымтатар эдебияты болуги, 2006. 320 с.
9. Курат А.Н. Собрание сочинений. Книга 1. Ярлыки и битики ханов Золотой Орды, Крыма и Туркестана в архиве музея дворца Топкапы / пер. с тур. яз. Р.Р. Галеева; ред. текстов на арабице М.Р. Исмагилова; отв. ред. Л.И. Шахин, И.М. Миргалеев. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2014. 256 с.
10. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. [Текст]: научное издание / отв. ред.: А.Н. Кононов, Г.Ф. Благова; АН СССР, Ин-т востоковедения. М.: Наука, 1989. 283 с.
11. Рустемов О.Д. Язык кадиаскерских книг Крымского ханства и ханских ярлыков: особенности становления крымского городского наддиалектного койне XVII–XVIII вв.: монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2020. 304 с.
12. Сокровищница тайн. Крымскотатарские рукописи и документы в собрании Ялтинского историко-литературного музея / сост., оп. рукописей и вступ. ст. И.В. Зайцева. Симферополь: Н.Оріанда, 2021. 80 с.
13. Усыгад-ы сыбьян яхуд Янъы усул мешкъ ве язы дефтери / составитель И. Гаспринский, ходжа Махмуд Месуд эфенди. Бахчисарай: Терджиман, 1892. 99 с.
14. Челеби Э. Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Изд. 2-е, исправленное и дополненное. Симферополь: ДОЛЯ, 2008. 272 с., ил.
15. Шейхзаде В. Тюрк-татар язысы тарихына бир бакъыш // Окъув ишлери. 1925. № 4–5. С.47–61.
16. Язы ходжасы яхуд мешкъ меджмуасы. Петроград: М.А. Максудов матбаасы, 1915. 34 с.

17. Can A. Müstakil Bir Kırım Hanlığı Tarihi: Çelebi Akay Tarihi // Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 2022, Cilt 9, Sayı 2, pp. 202–225. <https://doi.org/10.16985/mtad.1129312>

18. Çuluk S. Kırım Hanı Gazi Giray'ın el yazısı ile mektubu. URL: <https://sinanculuk.blogspot.com/2013/01/kirim-hani-gazi-girayin-el-yazisi-ile.html> (мүраджат заманы: 14.07.2025)

19. Ergin M. Osmanlıca Dersleri. İstanbul : Boğaziçi yayınları, 1984. 373 s.

20. Korkmaz T. Altın Orda Devleti'nin İslamlaşmasında Bilinmeyen Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Kalender Aksarayı ve “Kalendername” Adlı Eseri // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi. 2018. 5 (16). S. 205–219.

21. Kırkan E. Hattat Yâkut el-Musta'simî, ekolü ve hat sanatındaki önemi. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2022. 352 c.

22. Özyetgin A.M. Altın ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin dil ve üslup incelemesi. Ankara: Alıç ofset matbaacılık sanayi ticaret A.Ş., 1996. 297 c.

Муэллиф акъкъында малюмат: Короглу Ленура Аблямитовна – филология илимлери намзети, кырымтатар ве тюрк тильшынаслыгы къафедрасынынъ доценти, Февзи Якубов адына Кырым муэндислик ве педагогика университети (295015, Учебный аралыгы, 8, Акъмесджит, Русие Федерациясы); ORCID: 0000-0003-4564-1752; lenura@mail.ru

Использование искусства арабской каллиграфии в Крыму

Ленура Короглу

*Крымский инженерно-педагогический
университет имени Февзи Якубова*

Аннотация. В статье описывается развитие искусства арабской каллиграфии *хюсн-и хатт* в Крыму и использование его в письменных источниках. Также описана история развития каллиграфических почерков, возникших на основе первого арабографического почерка *кюфи*. Представлены примеры основных семи арабских почерков *хейт къалем*, использовавшихся в тюркских языках. Выявлены примеры дополнительных почерков, не вошедших в число основных и являющихся особенностью крымской письменной традиции. Приведены и проанализированы каллиграфические почерки, применявшиеся в крымских эпиграфических и письменных памятниках в различные исторические периоды. Особое внимание уделено описанию каллиграфических почерков на эпиграфических памятниках: надгробных камнях, дюрбе и мечетях. Представлены и описаны почерки письменных источников различных стилей: художественные произведения, деловые документы, публицистические статьи, личные письма и т. д. В ходе исследования уста-

новлено, что крымским эпиграфическим памятникам было характерно использование почерка *сулюс*, в художественных произведениях чаще использовался *несих*, в ханской деловой переписке применялся *дивани*, юридические акты записывались почерком *рикъа*. В последний период использования арабского письма в Крыму в печати применялся легкий и понятный *несих*, а ежедневная переписка осуществлялась почерком *рикъа*.

Ключевые слова: искусство арабской каллиграфии, каллиграфические почерки, эпиграфика, письменные памятники, крымскотатарский язык

Для цитирования: Короглу Л.А. Къырымда хюсн-и хатт санатынынъ къулланылувы [Использование искусства арабской каллиграфии в Крыму] // Крымское историческое обозрение. 2025. Т. 12, № 3. С. 86–110. DOI: 10.22378/kio.2025.3.86-110

Сведения об авторе: Короглу Ленура Аблямитовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры крымскотатарского и турецкого языкознания, Крымский инженерно-педагогический университет имени Февзи Якубова (295015, Учебный пер., 8, Симферополь, Российская Федерация); ORCID: 0000-0003-4564-1752; lenura@mail.ru

The use of arabic calligraphy art in Crimea

Lenura Koroglu

Fevzi Yakubov Crimean Engineering and Pedagogical University

Abstract. The article describes the development of the art of Arabic calligraphy *husn-i hatt* in Crimea and its use in written sources. It also describes the history of the development of calligraphic handwriting that arose on the basis of the first Arabic script *Kufic*. Examples of the main seven Arabic scripts *heft kalem* used in the Turkic languages are presented. Examples of additional handwritings that were not included in the main ones and are a feature of the Crimean written tradition are revealed. Calligraphic handwritings used in Crimean epigraphic and written monuments in various historical periods are presented and analyzed. Particular attention is paid to the description of calligraphic handwriting on epigraphic monuments: tombstones, *durbes* and mosques. Handwriting of written sources of various styles is presented and described: literary works, business documents, journalistic articles, personal letters, etc. The study established that Crimean epigraphic monuments were characterized by the use of the thuluth handwriting, in works of art *Naskh* was more often used, in the khan's business correspondence *Diwani* was used, and legal acts were recorded in the *Ruqah* handwriting. During the last period of use of Arabic script in Crimea, the light and

understandable *Naskh* was used in printing, and daily correspondence was carried out in *Ruqah* handwriting.

Keywords: art of Arabic calligraphy, calligraphic handwriting, epigraphy, written monuments, Crimean Tatar language

For citation: Koroglu L.A. The use of Arabic calligraphy art in Crimea. *Krymskoe istoricheskoe obozrenie=Crimean Historical Review*. 2025, vol. 12, no. 3, pp. 86–110. DOI: 10.22378/kio.2025.3.86-110 (In Crimean Tatar)

REFERENCES

1. Abdulghaffar Kırımı. Umdet al-akhbar. Book 1: Transcription, facsimile. Series “Yazma Miras. Written Heritage. Textual Heritage”. Issue 1. Transcription by Derya Derin Pashaoglu; editor-in-chief I.M. Mirgaleev. Kazan: Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences, 2014. 420 p. (In Russian)
2. Akchokrakly O. Khutut-y Islamie. St. Petersburg: Printing house of Ilyas Myrza Boragansky and (company), 1900. 28 p. (In Crimean Tatar)
3. Akchokrakly O. From the history of writings. *Ileri*. 1927. No 3 (11). S. 20–29. (In Crimean Tatar)
4. Akchokrakly O.N. Selected works on history, archeology, ethnography. Simferopol: OOO FORMA, 2016. 216 p. (In Russian)
5. Bodaninsky U. Tatar “Durbe” mausoleums in Crimea. *News of the Tauride Society of Archaeology and History*. 1927, pp. 195–201. (In Russian)
6. Documents of the Crimean Khanate from the collection of Hussein Feyzkanov. Compiled and transliterated by R.R. Abduzhemilev; scientific editor I. Mirgaleev. Simferopol: OOO Konstanta, 2017. 816 p.: ill. (In Russian)
7. Kadyasker books of the Crimean Khanate: research, texts and translations. Simferopol: State Autonomous Institution of the Republic of Crimea “I. Gasprinsky Media Center”, 2017. 280 p.: ill. (In Russian)
8. Kerimov I.A. Osman Akchokrakly. Collection of works. Akmesjit: “Tavria” publishing house, Crimean Tatar literature department, 2006. 320 p. (In Crimean Tatar)
9. Kurat A.N. Collected Works. Book 1. Labels and bits of the khans of the Golden Horde, Crimea and Turkestan in the archives of the Topkapi Palace Museum. Translation from Turkish by R.R. Galeeva; Arabic text editor M.R. Ismagilova; responsible editors L.I. Shakhin, I.M. Mirgaleev. Kazan: Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences, 2014. 256 p. (In Russian)
10. Nadzhip E.N. Research on the history of Turkic languages of the 11th–14th centuries: scientific publication. Responsible editor A.N. Kononov, G.F. Blagova; USSR Academy of Sciences, Institute of Oriental Studies. Moscow: Nauka, 1989. 283 p. (In Russian)
11. Rustemov O.D. The language of the Kadiasker books of the Crimean Khanate and khan’s labels: features of the formation of the Crimean urban supra-dialect Koine of

the 17th–18th centuries: monograph. Kazan: Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences, 2020. 304 p. (In Russian)

12. Treasury of secrets. Crimean Tatar manuscripts and documents in the collection of the Yalta Historical and Literary Museum. Compilations, descriptions of manuscripts and introductory article by I.V. Zaitsev. Simferopol: N. Orianda, 2021. 80 p. (In Russian)

13. Ustad-i sybyan yahud Yangi usul meshq ve yazy defteri. Author I. Gasprinsky, Khoja Mahmud Mesud Efendi. Bakhchisarai: Terjiman, 1892. 99 p. (In Crimean Tatar)

14. Celebi E. Book of Travel. Crimea and Adjacent Regions. (Extracts from the work of a Turkish traveler of the 17th century). 2nd ed., corrected and supplemented. Simferopol: DOLYA Publishing House, 2008. 272 p.: ill. (In Russian)

15. Sheikhzade V. A look at the history of Turkic-Tatar writing. *Educational works*. 1925. No 4–5, pp. 47–61. (In Crimean Tatar)

16. Notebook or exercise journal. Petrograd: M.A. Maksudov Publishing House, 1915. 34 p. (In Crimean Tatar)

17. Can A. History of an Independent Crimean Khanate: History of Çelebi Akay. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 2022, Cilt 9, Sayı 2, pp. 202–225. <https://doi.org/10.16985/mtad.1129312> (In Turkish)

18. Çuluk S. Handwritten letter of Crimean Khan Gazi Giray. URL: <https://sinanculuk.blogspot.com/2013/01/kirim-hani-gazi-girayin-el-yazisi-ile.html> (Accessed: 14.07.2025) (In Turkish)

19. Ergin M. Ottoman Turkish Lessons. Istanbul: Boğaziçi Publications, 1984. 373 p. (In Turkish)

20. Korkmaz T. An Unknown Figure in the Islamization of the Golden Horde State: Abu Bakr Kalender Aksarayi and His Work “Kalendername”. *Academic Journal of History and Thought*. 2018. 5 (16), pp. 205–219. (In Turkish)

21. Kırkan E. Calligrapher Yakut al-Musta’simî, his school and its importance in calligraphy. Istanbul: Istanbul Sabahattin Zaim University, 2022. 352 p. (In Turkish)

22. Özyetgin A.M. Language and style analysis of the yarlık and bitiks belonging to the Golden Horde, Crimea and Kazan areas. Ankara: Aliç Offset Printing Industry Trade Inc., 1996. 297 c. (In Turkish)

About the author: Lenura A. Koroglu – Cand. Sci. (Philology), Associate Professor of the Department of Crimean Tatar and Turkish Linguistics, Fevzi Yakubov Crimean Engineering and Pedagogical University (8, Uchebnyy lane, Simferopol 295015, Russian Federation); ORCID: 0000-0003-4564-1752; lenura@mail.ru

Поступила в редакцию / Received 10.06.2025

Принята к публикации / Accepted 05.08.2025